

Keçmişini öyrənməyən gələcəyini qura bilməz!

Tarix təkrarlanır, odur ki, olmuşları öyrənilməli nəticə çıxarmaq və bir daha səhv etməmək üçün növbəti mərhələlərdə nəzərə almaq vacibdir!

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqı böyük zəhmət və qurbanlar bahasına dövlət müstəqilliyi qazandı. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ömrü cəmi 23 ay oldu...

Ötən əsrin sonlarında qazanan dövlət müstəqilliyi də eyni aqibəti yaşayacaqdı. Əgər ulu öndər Heydər Əliyev xalqın arzu və tələbi ilə yenidən ölkə rəhbərliyinə qayıdaraq Azərbaycanı parçalanmaqdan, dövlət müstəqilliyini isə məhv etmədən xilas etməsəydi!

Uzun əsrlərdən sonra qazanılan və yaşadılan, əbədiyyə çevrilən dövlət müstəqilliyi hər birimiz üçün müqəddəs və əzizdir!

Varisi olduğumuz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyini Prezident İlham Əliyevin 2018-ci il 10 yanvar tarixli sərəncamı ilə bu il təntənə ilə qeyd edəcəyik. Şərəfli yubileyə hazırlıq dövründə müstəqilliyin özü və sonrakı taleyi ilə bağlı müxtəlif mətbu orqanlarda gedən məqalələrin kiçik bir qismini qəzetimizdə dərc etməklə baş verənlərə yenidən diqqət çəkirik!

Oxumaq, bilmək və nəticə çıxarmaq üçün!

28 MAYISA DOĞRU!..

Çarlıq Rusiyanın süqutundan təqribən bir ay sonra, 1917 sənəsi nisanın ortalarında Bakının məruf "İsmailiyyə" binası salonunda toplanmış olan ümumi Qafqasiya islamı yeni Rusiyanın şekli-idarəsini müzakirə ediyordu. Rusiyada yaşayan 30-35 milyonluq türklərin milli inkişafını təmin üçün hankı bir üsul-idarəyə ehtiyac vardır? Rusiyada yaşayan türklər nə kibi bir proqramla meydana çıxmalıdırlar?

Şübhəsiz ki, yeganə yol istiqlal yolu idi. Hər millət kəndi müqəddəratına hakim olmaqladır ki, milli varlığını, milli harsını və milli xüsusiyyətlərini mühafizə və inkişaf etdirə bilər. Fəqət Rusiyanın o əsridə təhəkkümü altında boğulan, inkişaf və hazırlıqdan nisbətən məhrum olaraq çıxmış olan türklər bu **istiqlala** yavaş-yavaş, Rusiyadakı digər məhkum millətlərlə birlikdə yürüyəcəklərdir. Onun üçün qurultayda hakim bulunan Azəri milliyətpərvərlər firqəsi "**Müsavat**" Azərbaycan, Türkiyə, Qırğızistan, Başqırd, Kazan, Krım türkləri üçün milli-məhəlli avtonomi və buna görə Rusiyanın federasyon əsas üzünə qurulmasını təklif ediyordu.

Bu tezisə qarşı sağ və sol cinahlarda, yalnız dini və harsı avtonomiyə iktifa eyləyən Rusiya mərkəziyyətçiləri vardı.

Bilaxirə qurultayın qəbul etdiyi "**Müsavat**" tezisini eyni sənənin mayıs ayında Moskvada açılan bütün Rusiya türklərinin konqrasında "**Müsavat**" lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə müdafiə edərək, Qafqasiya qurultayında olduğu kibi, qarşısına sol mərkəziyyətçilər çıxmış, Rusiya mərkəziyyətini müdafiə edərək ədəmi-mərkəziyyətin istiqlala, tamamilə ayrılmağa götürən bir yol olduğunu və bunun da yeni ixtilalçı Rusiya demokrasiyənə xəyanət olacağını isbata çalışıyorlardı. Fəqət Qafqasiya qurultayının qərarı bu böyük türk qurultayı tərəfindən dəxi davamlı alqışlarla qəbul edilmişdir.

Azərbaycan və digər türk millətsevənlərinin vəzifələri bununla bitmiyordu. Biləks, sağından tutmuş soluna qədər bütün rus siyasi partilərlə o zaman ki ixtilal hökumətinin tamamilə quduzlanmasını mücbir olduğundan türklərdə başlayan bu hərəkətə qarşı təzyiq və hücum artmağa başlamışdı. Bir tərəfdən bu hücumlara və təzyiqlərə qarşı durmaq, digər tərəfdən fəvqəlzikr müqərrəratı həyata keçirmək üçün milli qüvvətləri milli təşkilatlar ətrafında toplamaq, bu təşkilatların özünü vücuda gətirmək, məzkur təşkilatlar vasitəsilə Rusiyanın gələcək müqəddəratını təyin edəcək Məclisi-Müəssisana hazırlanmaq lazım gəliyordu.

Azərbaycan millətsevənləri bu təşkilat dövrü vəzifələrini, müvəqqəti ixtilal hökumətinin yaratdığı müşkülata rəğmən, tam bir müvəffəqiyyətlə ifa etdilər. Vaqə olan ümumi, müsavi, xəfi və müstəqim seçkilərdə, qadın və erkəgin müsavi iştirakları ilə Azərbaycan mərkəzi və məhəlli "Milli Şuraları" "Müsavat" firqəsi ilə milliyyətpərvər demokrat qurupun tam müzəffəriyyəti altında təşəkkül eylədi.

Milli Şura bir tərəfdən Azərbaycan məhəlli idarəyi əlinə almağa çalışırkən digər tərəfdən Rusiya Məclisi-Müəssisənə icra edilən seçkilərə hazırlanıyor, eyni zamanda türklərlə olduğu kibi Rusiyanın digər məhkum millətləri olan Ukrayna, Leh, Fin, Eston, Latış, Litva, Gürcü v.s. ilə bir birlik yapmağa və müştərək bir cəbhə yaratmağa çalışıyordu. Bu məqsədlə Ukraynanın mərkəzi olan Kiyev şəhərində, Azərbaycan müəssillərinin iştirakı ilə açılan konqre gələcək Rusiya Məclisi-Müəssisənədə millətlərin hüriyyətinə tələb eyləmək üçün rus olmayan bütün millətlərin müştərək hərəkət eyləməsinə qərar vermişdi.

Böyle bir hazırlıq və vahid cəbhə ilə Azərbaycan və onun hüriyyəti şüarı ilə Məclisi-Müəssisənə seçkilərinə girişən Azərbaycan millətsevənləri Azərbaycan xalqının 95 faizinin rəyini qazanmağa müvəffəq olmuşdu.

Fəqət bu zaman Rusiya ixtilalı tarixində bir dönüm anı başladı. Tişrini-sani (noyabr) ayının başlanğıcında 1917 sənəsində Mərkəzi Rusiyada hakimiyyəti bolşeviklər əllərinə aldılar və açıl-

maq üzrə olan Məclisi-Müəssisənə dağıdaraq diktatorluq elan etdilər. Rusiyayı tam bir anarşi bürüməyə başladılar. Qafqasiya ilə Rusiyanın irtibatı tamamilə kəsildi. Yeni bir vəziyyət və yeni bir şərait vücuda gəldi ki, ona görə də yeni bir taktik qəbul etmək icab ediyordu. Rusiyada şubat (fevral) ixtilalından sonra Qafqasiyada əski çar nayıblığı əvəzində, türk, gürcü və ermənilərdən müştəşkil bir Mavərai-Qafqasiya (Zaqafqasiya) komisarlığı təsis edilmişdi. Mərkəzi Rusiyada bolşevik hökuməti təəssüs etdikdən sonra Zaqafqasiya komisarlığı bolşevik hökumətinə qəbul etməməyi, müvəqqəten hökumət şəklini almayı qərara alaraq 28 noyabr 1917-də Zaqafqasiya millətlərinin milli təşkilatlarının iştirakı ilə Y.Qeçəqorinin rəyasətində təşəkkül edən bu hökumət Zaqafqasiya millətlərindən Rusiya Məclisi-Müəssisənə seçilmiş məbusların iştirakilə Zaqafqasiya Seymi (Parlamentosu) dəvət eyləməyi qərara aldı. Y.Qeçəqori 1918 sənəsinin 25 fevralında Tiflisdə açılan türk, gürcü, erməni və rus məbuslarından ibarət olan Seym komisarlığı təslim etdikdən sonra yeni Qeçəqori hökuməti təşəkkül etdi.

Zaqafqasiya Seymində siyasi firqələr deklarasiyonlarını elan edərək Seym məzbətələrindən (protokollarından) görüldüğü vəchilə yalnız "Müsavat" fraksiyonu idi ki, bütün millətlərin, o cümlədən Azərbaycan dəxi müstəqil olması məqsədini güddüklərini və bunun üçün çalışdıqlarını elan ediyordu.

Fəqət Seym qarşısında o zaman daha həyatı məsələ duruyordu. Rusiyada iş başına gələn bolşeviklər Almaniyə-Türkiyə ilə əqd etmiş olduqları məruf Brest-Litovsk müahidəsi mövcubincə Türkiyə Batum, Qars və Ərdəhan tərəflərini işğal ediyordu. Rusiyanın əski Qafqasiya hərbi cəbhəsinin tamamilə ləğv edilməsi lazım gəliyordu. Türkiyə ilə müteqabil münasibəti təyin eyləmək lazım idi. Fəqət Türkiyə Qafqasiyayı Rusiyanın bir hissəsi halında bildigidən onunla müstəqil bir hökumətlə olduğu şəkildə qonuşuyordu. Brest-Litovsk qərarının Qafqasiyaya görə tətbiqi əleyhinə olan Seym əksəriyyəti hüquqən Rusiyanın bir qismi olmaq hesabilə Brest-Litovsk müqəddəratını qəbul eyləmək, Türkiyənin Qars və Batuma girməsinə mane olmamaq məcburiyyətində idilər. Brest müahidəsinin tətbiqindən sonra belə Türkiyə ilə müstəqil bir dövlət şəklinde anlaşmaq mümkün olmayacaqdı. Çünki Qafqasiya kəndisini rəsmən Rusiyadan ayrı olaraq elan etməmişdi.

Böyle bir vəziyyət qarşısında Zaqafqasiya Seymində və onun Türkiyə ilə müzakirə üçün göndərdiği heyət içərisində bir vəhdət olmadığı meydana çıxmışdı.

Qars-Batumu Türkiyəyə vermək istəmiyən əksəriyyət fraksiyonları Qafqasiyanın müstəqil elan edilməsində dəxi tərəddüd ediyorlardı. Halbuki azərbaycanlılar hər şeydən əvvəl Qafqasiyanın müstəqil elan edilməsini, Türkiyənin təkliflərini qəbul edərək anlaşmayı, ondan sonra Erivan tərəflərində və Azərbaycanda qətliləmə məruz bulunan türk xalqının qurtarmasına baxmağı istiyorlardı.

Türkiyənin Batuma və Qarsa girmək üçün irəliləməyi davam eyləməsi bütün Zaqafqasiyanın müqəddəratını meydana qoyurdu. "**Müsavat**" firqəsi rəisi **Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəyin hərərətli müdafiəsindən sonra Seym 9 nisan 1918-də "Zaqafqasiyanın müstəqil xalq cümhuriyyəti" olduğunu elan eylədi.**

Fəqət Zaqafqasiyanın Azərbaycan qismi və ümumiyyətlə türklərlə məskun yerlər atəş içərisində yanıyordu. Bakıdakı rus əmələsi, rus əskəri qüvvəti və cəbhədən dənən erməni əskəri hissələrinə istinad edən və Şaumyanın idarə etdiyi bolşevik firqəsi Bakıda 14.000 türk əhalisini kəsdikdən sonra Şamaxı, Lənkəran, Səlyan tərəflərini işğal edərək Gəncəyi işğal üçün Kürdəmir və Hacıqabulda duran bir ovuç milli Azərbaycan alayını mühasirə altına almaq üzrə bulunuyordu. Şərqi Azərbaycan bolşevik-daşnaq atəşi içərisində yanmaqda iken İrəvan vilayətində dəxi yüzlərlə türk köyləri imha ediliyordu. Zaqafqasi-

ya hökumətinə təşkil edən millətlər hərə kəndi başını qurtarmaqla məşğul bulduğundan bu hökumətdən Azərbaycana fəlan bir yardım olmuyordu.

Bu surətlə daxili və xarici siyasətdə daha müştərək bir proqram tənziminə müvəffəq olmayan Seym 26 mayısa aşağıkı qərar ilə kəndisini ləğv edərək milli vahidlərə ayrıldı.

"Müstəqil Zaqafqasiya Cümhuriyyəti təşkil edən millətlər arasında hərbi və sülh məsələsində ixtilaf rəy görüldüğündən, bundan dolayı bütün Zaqafqasiya naminə səlahiyyətədar bir hökumət təşkililə mümkün olmadığından Seym Zaqafqasiyanın parçalandığına bir əmri-vaqə kibi tələqqi edərək kəndi səlahiyyətinəni tərək ediyor".

Eyni gündə Seymin gürcü fraksiyonu Gürcüstanı Müstəqil Cümhuriyyət elan edərək Türkiyə ilə ayrıca müzakirəyə başladı. Fəqət Türkiyə artıq Batuma girmiş və Qarsa sahib olmuşdu.

Azərbaycan kəndi müqəddəratını kəndisi təyin eyləmək, atəş içərisində olan məmləkətdə nizam və əsaiyyət qurmaq, paytaxtını qurtarmaq kibi böyük və tarixi imtahanlara qarşısında bulunuyordu. Ordusu, parası, dövlət makinası olmayan bir millətin bütün bu tarixi vəzifələri ifa etməyə qalxması xarü quladə bir hadisə olacaqdı. Azərbaycan Milli Şurası, Azərbaycan Məclisi-Məbusanı toplanmaya qədər bu tarixi məsələləri həll etmək təşəbbüsünü kəndi öhdəsinə alaraq mayısın 28-də 1918 sənəsində Cənubi və Şərqi Zaqafqasiyadan ibarət Azərbaycanın bu gündən etibarən tam hüquqlu müstəqil bir dövlət olduğunu və bu müstəqil Azərbaycan dövlətinin şekli-idarəsi Xalq Cümhuriyyəti olduğunu elan eylədi.

Həziranın (iyunun) 4-də Azərbaycan Cümhuriyyəti Türkiyə ilə ilk beynəlmiləl müahidəsinə əqd ediyordu. Bu müahidələr içərisində ən mühümini təşkil edən əskəri müqavilə mövcubincə Türkiyə Azərbaycana əskəri yardım göndərməyi vəd ediyordu.

Müştərək Türkiyə-Azərbaycan ordusu eylülün (sentyabrın) 15-də Bakıyı daşnak-bolşevik qüvvətlərindən təmizlədi və hökumət Gəncədən Bakıya köçdü. Tişrini-saninin (noyabrın) 16-da tariximizdə pək qiymətli və pək müqəddəs işlərlə şərfli səhifələr tutacaq Şuray-Milli son içtimaini yaparaq mövqeyini 1918 sənəsi 7 kanuni-əvvəldə (dekabrda) açılan Azərbaycan Məclisi-Məbusanını tərək etdi.

Bu istixlas və mücadilə dövrünün sonu mədəni quruluş və daxili fəaliyyət dövrünün başlandığı demək idi.

Əgər bu hürr və müstəqil yaşayışımız, bu mədəni quruluş və fəaliyyətimizə, hər bir bitərəf azərbaycanlının belə etiraf eylədiği üzrə, əgər bu heçdən yaratdığımız bir varlığa **fasilə verilmişsə**, əgər biz 12 ildən bəri o məsud və altın dövrümüzü yenidən qaytarmaq üçün bütün varlığımız ilə çarpışıyoruzsa, bu 28 Mayısın tariximizdə, bəlkə Azərbaycanın ilk Türk Cümhuriyyəti olması etibarilə bütün türk tarixində açdığı böyük və parlaq dövrün əhəmiyyətini qətiyyənlə azaltmaz. Bəlkə bugünkü fədakarlıqlar, bugünkü israr, inad və mücadilə kəndi qüvvətini, kəndi ilhamını o 28 Mayıstan almaqdadır.

Millətimizin varlığını, hakimiyyətini və hüriyyətini elan edən, ona milli bir bayraq, milli bir məfkurə, müstəqil bir dövlət həyatı verən 28 Mayısın ikinci bir 15 eylül təmin edəcəği şübhəsizdir.

M.B.Məhmədzadə
"**Odlu-Yurd**", 28 Mayıs1930, № 16

Əsrididə - əsrlər görmüş, qoca, köhnə Xəfi - gizli

Qeyd: *Məmmədzadə Mirzə Bala (1898 Bakı-Zirə kəndi - 1959 İstanbul) Azərbaycan milli istiqlal hərəkətinin görkəmli xadimi, publisist, yazıçı, tarixçi. (Geniş bax. AXC (1918-1920) ensiklopediyası. II cild, Bakı, 2005, səh. 191-193)*

P.S. Məqaləni redaksiyaya professor Şirməmməd Hüseynov təqdim edib.